

ИСТОРИЧЕСКАТА ЛИЧНОСТ В БЪЛГАРСКАТА АГИОГРАФИЯ ОТ XIII—XIV ВЕК

Бистра НИКОЛОВА (София)

Всяко събитие и творба имат своята фактологическа страна. При житията от средните векове тя включва личностите и тяхната дейност. Ако погледнем с очите на житиеписец и неговия читател (слушател), всяка личност в житийното повествование е действителна, следователно историческа. Модерната наука има друго мерило за нещата. В агиографията тя вижда поне две групи личности (извън библейските персонажи) — действително исторически и легендарни. Дилемата е — кой е критерият за преценка за историческата им значимост — този на агиографа, или на модерния изследовател. Мисля, че пътят на интереса към историческата личност трябва да тръгва от представата на житиеписеца за нея и да приключи с преценката на стойността ѝ и естеството ѝ от гледище на историческата критика за достоверност и принос като в познанието ни за средновековния свят. Названието „историческа личност“ от тази точка има двуюко значение — лице реално и лице фикция.

Агиографията е единственият жанр на средновековната литература, който поради родеенето с античната биография¹, няма друга фактология освен тази, свързана с личността, обект на описание и съпътстващите я лица. Литературните историци отдават повече значение на структурата, поетиката, или литературните извори на образа и творбата². Има случаи, при които фактите са сведени до формализъм при оценката им като абстрактни литературни форми. Друга страна на подхода към историческия персонаж предлагат историците, които или подценяват „епитета“, или не го смятат значим в изворово отношение.

От гледна точка на изказаното в началото съображение бих казала, че всяко агиографско действие и личност следва да се разглеждат като историческо градиво, независимо от степента на достоверност, или фикция. От друга страна, обаче, специално в българската средновековна житиепис от XIII—XIV век се очертават две ясни групи на действащи лица — дейци на българската църква и политически живот (монаси, патриарси,

25. Търновска книжовна школа. Т. 6.

царе и боляри) и дейци на православната църква (исторически и легендарни лица на светци, чиито мощи са пренесени от Византия).

В българската книжнина агиографията на XIII—XIV век е самостоятелен етап в цялостното житийно творчество през средните векове. Тя съдържа ред специфични черти, които съвременното изследване означава като „Търновска агиографска школа от XIII век“³, „Търновска химографска школа“⁴, или период преди и след Патриарх Евтимий.

Житийната книжнина обема проложни, стихни и обширни жития, похвални слова, разкази за пренасяне на мощи. В тях през XIII—XIV век срещаме интересуващата ни личност, реална или идеална. Ако трябва да бъдем верни на представите на онова време, днес ние не трябва да делим житията в българските ръкописи на оригинални и преводни. Църквата не дележала светците по народностен признак, затова новите преводи на житията на Стефан Нови и Григорий Велики от XIV век са също част от българската агиографска традиция. Но онова, което наричаме оригинална българска книжнина, за съвременния изследовател има друго значение. То показва степен на овладяване на жанра, отношение към събитията в историята на българската църква, оценка и представа на българския творец към човека и неговите действия към света. Именно затова тя е в центъра на нашия интерес. Горепосочените разграничения не засягат същността на човешкия персонаж в житийната литература, нито предпочитанията на едно, или други лице.

Дали е парадокс, закономерност, недостатък, или по-скоро специфика на духовността на средновековния българин, но през средните векове отношението му към личността е засвидетелствано главно посредством житийната проза. Малкото кратки и официално творби, посветени на политически лица и значими събития от нашата история (напр. Похвала за цар Симеон, някои пасажии от Шестоднева на Йоан Екзарх, Беседата на Презвитер Козма срещу богомилите, Възхвалата на цар Иван Александър от 1337 год, Разказът за възобновяване на българската патриаршия и няколко надписа и приписки), предлагат нищожни сведения за политическата и владетелската доктрина, или отношението към човека през Средновековието, така както например това може да ни даде само едно византийска хроника или история. Това, което можем напр. да извлечем за отношението към владетеля показва, че преценката за неговите действия между X и XIV век не са претърпели качествена, или друга промяна. Прочетеното в Песнивеца именно: „Кой прочее ще каже от нас, като е видял царя, че ще се върне скръбен в своя дом“⁶, нима не напомня за онзи човек, за когото ни пише Шестодневът на Йоан Екзарх, който след като видял княз Симеон, се завърнал в дома си с възхита. Практически житийният герой достоверен, или легендарен, дава сякаш най-широка възможност на средновековния писател да отрази отношението към личността. Проблемът тук е, че тя по-малко е отразена, такава каквато е била в живота, а такава, каквато

служела на християнския идеал и жанров етикет. Въпреки това „недостатък“ в житието на българската агиография от XIII и XIV век ние срещаме най-много исторически личности.

Историческите лица попадат в българската агиография случайно, или в резултат на историческата закономерност. С малки изключения (Похвално слово за Константин и Елена, Похвално слово за Неделя) всички творби са свързани пряко (като дейци на църквата), или косвено (чрез пренасяне на мощите) с българската история. Макар последното да е често пъти резултат от случайност, то в творбата чрез обвързването на личността на светеца, чието битие е минало във Византия, със събитие от българската история е потърсена закономерност в действията на историческите личности. Тя се изразява в неизменната длъжност на владетеля да се грижи за църквата и да ръководи здраво държавата. Военните победи укрепват царската власт, който на свой ред се нуждае от увенчаване с покровителството на светците. Така, в житийната ни литература още от XIII век, се утвърждават два типа исторически личности. Първият е представен от светеца (мъченик) — Йоан Рилски, Йоан Поливотски, Иларион Мъгленски, Гаврил Лесновски, Филотея, Неделя, Петка, патриарсите Йоаким I и Евтимий. Вторият тип е представен от светските и духовни исторически личности в българската и византийската история — Константин и Елена, царете Петър, Калоян, Иван Асен II охридският архиепископ Евстатий, византийски василевси, римски императори, български царе и пр. Преобладаването на исторически личности от кръга на духовенството, предопределя оценката за дълга на човека в християнския свят и дава отражение върху преценката на действията на светските исторически личности в житията. Реална, или митологизирана (както е при Михаил Воин)⁷, личността на светеца в голяма част от проложните и обширните жития на български книжовници от XIII—XIV век е придружена от тази на някой български, или византийски владетел. Чрез поставяне на светеца в контекста на реална, позната или близка по време историческа ситуация, при която той влиза в досег с някой владетел, се постига убедителност на историчността на житийния герой.

В резултат на това съчетание се получава така, че ако днес ние знаем каква информация съхранявала историческата памет на българите, или какви данни имало за отношенията във Византия и Латинската империя, дължим го основно на данни от житията. Кратките исторически разкази в житията за военните завоевания на българските владетели са единствените в нашата литература за териториалните придобивки на Калоян, Иван Асен II и пр. Включването на личността на владетеля в житийния разказ повлияло върху неговата структура, която още от XIII век започва да свързва в едно житийния разказ с историко-летописния разказ, при това с известно разграничение в цялостното повествуване.

Има ли принципи при подбора на историческите личности? Случайно ли е това, че само първият и последен български патриарх има житийни биографии. Има неоспорими данни, че цар Петър, или патриарх Макарий, също са канонизирани⁸. Други значими български църковни деятели, Ромил и Теодосий, имат биографии, написани от византийски агиографи. За разлика от сръбската средновековна житиепис, в която има творби за архиепископи, патриарси и царе, българската сякаш проявява по-слаб интерес към пряко историческата личност от българската сцена. Същевременно виждаме, че старобългарски писател, попаднал в Сърбия, се включва успешно в създаването на жития за светски исторически лица. За това доказателство са Пространното житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак и това на Стефан Лазаревич от Константин Костенечки. Следователно въпросът не опира до умение или знание.

За причините, поради които в българската житиепис липсват жития на владетели, има само две на църковни дейци — патриарси, могат да се правят само предположения. Рано появила се в старата българска литература, още от втората половина на IX век⁹, българската агиография е силно повлияна жанрово, стилово, композиционно, както и тематично, от византийската житиепис. Вярна на принципа, че новопокръстеният народ трябва да се запознае с основополагащи творби на християнската култура и с канонизирани личности от църквата, в ранната българска книжнина били превеждани преди всичко жития на мъченици, пустинници, папи, патриарси и монаси¹⁰. Тя наченала своите самостоятелни опити с написването на жития на основоположниците на славянската църковна литература — Кирил Философ, Методий, Наум, може би Климент. След това, почти за век и половина т.е. между XI и XII век, единствените исторически лица на българската църква сякаш били монасите — отшелници — основоположници на манастири — Иван Рилски, Прохор Пшински, Гаврил Лесновски, Йоаким Сарандапорски¹¹. Опитът, набран в написването на жития на такъв род дейци, повлиял на вкуса и интереса на българския житиеписец. Кръгът на неговите герои се затворил в този на основоположници и строители на църквата, на отшелници и мъченици.

Може ли да открием връзка между интереса на Патриарх Евтимий към жанра на житиеписа и интерес към личността? Да се попитаме все пак, защо именно към този род литература Евтимий проявил творчески интерес. Това ли е единственият жанр, в който можело да се пише „по мѣстоу“, или е най-благодарна почва за прилагане на неговата реформа? Нима в областта на омилетиката, риториката, историческата проза нямало поле за такава изява? В тези области работели Климент, Йоан Екзарх, епископ Константин, Наум. Българският книжовник не проявявал творчески интерес към историописа, риториката, епитафното слово, полемичната литература. Появила се като строго християнска и богослужебна, в стила и духа на ортодоксалната литература, българската книжнина от

средните векове нямала връзка с античната литература, нито идейно, нито жанрово, нито стилово. Античните знания, образи, автори, попадали в нея опосредствено чрез „цензурата“ на християнския светоглед. Основен жанр, в който старобългарският писател могъл обстойно да изрази отношението си към света, човека, Божията сила — при това чрез делата на личността през цялото българско Средновековие — сякаш си останала агиографията, преводна и оригинална. В литературната практика на книжовника ни от средните векове опитът в житиеписа му позволявала, спазвайки нормата, да придаде най-достовиен образ на героя, съобразно представата за съвършенство. По силата на това обстоятелство житийният исторически, или митологизиран герой се поддавал на актуализация, съобразно личните религиозни позиции на житиеписеца, или влиянието на съвременни теории. Така, например ранно-християнската мъченица Неделя в житието на Патриарх Евтимий, се държи като исихаст от XIV век. Верен на традицията, опита и вкуса на културните среди в България от края на XIV век, Патриарх Евтимий се насочил именно в житиеписа, където — освен друго — могъл да изрази и отношението си към съвременните течения в духовния живот и политическите настроения чрез историческата личност от миналото.

Извън схемата и графарета, всеки житиен образ — исторически и измислен — има индивидуализирани черти. Той действа в определена историческа среда — място на раждане, положение на родителите в обществото, място на дейност¹². При това заблуда е, ако мислим, че житиеписецът е гледал на тези въпроси формално, или по щампа, както мислим днес. Ето пример: Михаил Воин не е просто обикновен войник, той е с титла „примикюр“¹³, произхожда от знатно семейство от „първите по родовитост християни“, българин родом¹⁴. Всичко това следва да обясни защо прави добра кариера във войската. Налице е съзнателно търсене на историческото лице на светеца. Нещо повече, Евтимий актуализира редица данни от Проложното житие на Михаил — като например родното му място, което от град в XIV век е познато като село, понятия като римляни, гърци¹⁵. Същевременно пренасянето на мощите на светици от Византия на българска земя и съставянето на летописни разкази, в рамките на *paragisio*-то придават още по-голяма достовиеност на личността на светеца, като я правят историческо лице на българското Средновековие. Какво щеше да бъде напр. Параскева Епиватска, ако цар Иван Асен II не беше пренесъл мощите ѝ в Търново. Една светица от календара на християните. В качеството си на почитана в столицата светица, Петка се превръща в гарант за държавната институция, за силата на царската власт. Тя е тази, в която цар Иван Александър се заклева в дарствената си грамота на венецианците, тази, която пази стените на Търновград.

Вярата на житиеписеца, че представената от него личност не е нито мит, нито легенда, а реално историческо лице, най-добре личи от отно-

шението към изворите на житието. Изворите на една творба, която той съставя според наличните представи (че даже и до днес) са били гаранция за достоверност на образа¹⁶. Друг е въпросът за критерия, по който те са били подбирани. По принцип агиографът рядко говори за своите извори¹⁷. Анализът на творбите показва, че създаването на житийни биографии е свързано с подбор на най-авторитетни и популярни източници. Такива са тези, които спазват стила и реда на житийното произведение, такива, които способствали неговият култ да добие популярност и да бъде канонизиран. Това винаги са официални произведения на агиографията и химнографията. Житието на патриарх Йоаким I ползва сведения на Разказа за пренасяне на мощите на Петка, при това анализът му сочи, че в нито един пункт то не противоречи на сведенията от други познати ни източници¹⁸. Разказвачът се е опитал да го опише като историческа личност със средствата на житиеписца, свързвайки дейността му с други исторически лица и места. Този подход към източниците се отнася още повече до Похвалното слово за Евтимий¹⁹. За житиеписеца от XIII—XIV век очевидно не съществуват понятия като „народно“, „низово“, „нехудожествено“ житие. Има само канонични и неканонични жития. Житието на Иван Рилски от Евтимий е изградено от буквални и преработени заемки от житието му, написано от Георгий Скилица и т. нар. „Народно житие“²⁰. Критичното отношение към изворите отяло небългарските напластявания върху образа и събитията от гръцкото житие и преодоляло нелогичните житейски превратности от „Народното“ житие. Иван Рилски е описан като историческо лице на българската църква.

Колкото по-автентичен е изворът, толкова по-достоверна е историческата личност. Това е показал Евтимий в Похвалното слово за Константин и Елена, написано по поръчка на цар Иван Шишман. Той го е съставил от сведенията на „истински нелъжливи свидетели“, а като знаем, че изворът му е биографията на императора от Евсевий Кесарийски²¹, няма съмнение, че патриархът е прав. Съзнателният подбор на извори, както и отношението специално на Евтимий към тях (проследено в житието на Иван Рилски и Константин и Елена) издава отношението му към описаните исторически лица, което ни напомня отношението на Симеон Метафраст към неговите извори. За него Михаил Псел пише: „Симеон бил много внимателен към древните образци и не отстъпвал от тях, за да не се каже, че той създавал нещо ново, несъответстващо на образа. Симеон преработвал само външния вид на преданието, не променял същността, не поправял грешките в изказа“²².

Историческата личност — реална или измислена — е в центъра на житието. Тя не отговаря на съвременните ни представи за реалистичен исторически портрет, но ако погледнем през погледа на времето, ще разберем, че дори такава тя отразява един възглед на епохата за смисъла и стремежите на човешкия живот.

БЕЛЕЖКИ

¹ Попова, В. Т. Антична биография и византийска агиография — В: „Античност и Византия“, Москва, 1975, 218—226

² Станчев, К. Поетика на старобългарската литература, София, 1982. Д. С. Лихачев, Изображение на хората в житийна литература XIV—XV в. ТОДРЛ, XII, 1956, К. Станчев, Структура на художествения образ в старобългарската агиография — Старобългарска литература, С., 1980, 3—13

³ Станчев, Поетика..., с. 20 и сл.

⁴ Кожухаров, Ст. Търновската книжовна школа и развитието на химическата поезия в старата българска литература — „Търновска книжовна школа“, II София 1974, 277—309, същият, Новооткрита поетическа творба от XIII век, посветена на Филотея Темнишка, — „Литературна история“, кн. II, 1983, 54—59

⁵ Пегков, П. Два превода на житието на Григорий Велики — „Старобългаристика“, XVI, 1993, 27 сл.

⁶ Дуйчев, И. Из старата българска книжнина, II, София 1944, с. 70. Христо-матия по старобългарска литература, София 1970, с. 77.

⁷ Б. Николова, Две български легенди за Михаил Воин — Първа национална конференция на младите историци, София 1977, 153 сл. 165 К. Иванова, Литературни наблюдения върху две Похвални слова на Евтимий Търновски — „Старобългарска литература“, 14, 1983 10—24.

⁸ Иванов, И. Български старини в Македония, София 1970, 383—387, М. Г. Попруженко, Синодик царя Борила „Български старини“, VIII, 1928, с. 91 143

⁹ Георгиев, Е. Возобновление оригинальной староболгарской агиографии — „Старобългаристика“, II, 1978, 4, 3—23

¹⁰ Ангелов, Б. Ст. Из старата българска, руска, и сръбска литература, кн. I, София 1967, 106—138, Супрасълския или Ретков сборник, в два тома. Йордан Заимов. Увод и коментар на старобългарския текст. М. Капалдо, Подбор и коментар на гръцкия текст. С., 1982.

¹¹ Вж. късните им преписи в БСМ, 394—418.

¹² Не е ясно, че житийните герои нямат народностна конкретност: К. Станчев, Структурата, 10—II. В житията е посочено винаги мястото на раждане.

¹³ Quillard, R. Recherches sur les institutions byzantines. — BVA, Band. 35, Berlin, 1967, p. 300 sq.

¹⁴ Ангелов, Б. Ст. Старобългарски текстове, VII. Старобългарски разказ за Михаил Воин. — „Известия на Археографския институт при БАН — кн. I, 1957, с. 298.

¹⁵ Kafuźniacki, E. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1393), — Variorum Reprints, London 1970, 170—180; Б. Николова, Две български..., с. 153—165.

¹⁶ За изворите на някои жития вж. К. Иванова, Литературни наблюдения..., 10—37, Д. Кепанов. Литературни източници на житията на Иларион Мегленски Евфимия Търновски — Старобългаристика IV 1980, 4, 72—86, В. Nikolova, La Vie d'Ilarion de Müglen par le patriarche Euthyme et le renseignement sur l'archevêque Bulgare Eustate, Byzantinobulgarica, 8, 1986, 253 sq.

8, 1986, 253 sq — където се анализира историческата основа на житието, К. Иванова, Похвалното слово за Йоан Поливотски от Евтимий Търновски. — „Старобългарска литература“, 22 1982, 30—46.

¹⁷ **Kalužniacki, E.** Werkl, Op. cit. p.p. 28, 146.

¹⁸ **Снегаров, И.** Неизвестни жития — Годишник на духовната академия — „Климент Охридски“, т. III 1953—1954, 166—168, **Ст. Кожухаров**, Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II — „Литературна мисъл“, т. XVIII, кн.2, 1974, 128—129, **Б. Николова**, Житието на патриарх Йоаким I като исторически извор — „Исторически преглед“, 6 1980, 122—131.

¹⁹ Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак, изд. П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев, София 1971.

²⁰ **Kalužniacki, E.** Werke. Op.cit. 5—19

²¹ **Migne, P. G.** t. 20, coll. 1315—1439 но има и второстепенни източници вж за тях **G. Mihăila**, *Traditia literă Constantină de la Eusebiu al Cezarei la Nicefor Calist Xantopoulos Eftimie al Tîrnovei si domnii țărilor Rômâne* — *Cultura si literatura romană veche în context european*, Bucuresti, 1979, 200—259.

²² **Migne, P. G.** t. 114, col 193, 196